

Marie ČECHOVÁ
Západočeská univerzita v Plzni

DOI: 10.14746/bo.2023.1.10

Výsledky „forenzního“ zkoumání tvorby Miloše Dokulila (k 110. výročí narození a k 20. výročí jeho úmrtí)

Keywords: Miloš Dokulil, word formation, word structure, formal morphology, sound and graphic side of the word

Klíčová slova: Miloš Dokulil, tvoření slov, stavba slova, formální morfologie, zvuková a grafická stránka slova

Abstract

The paper is based on the contribution of Miloš Dokulil in the field of word formation and its application in Complex Language Analysis, it mentions him as a founding member of the journal Czech Language and Literature, then it focuses entirely on clarifying Miloš Dokulil's contribution to the processing of the *Čeština – řeč a jazyk* (Czech \checkmark speech and language), which was significantly larger than originally expected and than is in the breakdown of the authors' share given in the book. This fact is gradually being revealed.

Příspěvek vychází z postižení přínosu Miloše Dokulila v oblasti tvoření slov a z jeho aplikace v *Komplexních jazykových rozborech*, zmíní se o něm jako zakládajícím členu časopisu „Český jazyk a literatura“, pak se zcela soustředí na objasnění podílu Miloše Dokulila na zpracování mluvnic *Čeština – řeč a jazyk*, jenž byl podstatně větší, než se původně předpokládalo a než je v rozpisu podílu autorů uvedeném v knize. Tato skutečnost se postupně odkrývá.

Následující text je přímým pokračováním příspěvku, který vyšel v časopise „Čeština doma a ve světě“ (roč. 10, 2002, č. 4, s. 291–293) a byl v mírně upravené podobě přetištěn v knize *Řeč o řeči* (2012, s. 267–269). V něm jsem vyjádřila svůj obdiv k Dokulilově, dnes už klasické, s celoevropským dosahem, slovtvorbě:

Když jsem studovala Dokulilovo *Tvoření slov v češtině I*, prožívala jsem napětí, jako bych četla nějakou napínavou detektivku. Autor přede mnou přesvědčivým a zajímavým způsobem rozkrýval skutečnosti, které mi byly dosud utajené: krok za krokem jsem poznávala, že ve slovtvorbě a stavbě slov existují vztahy, vazby, souvislosti, které mi připomínaly stavbu a tvoření vět, jen „posazené o patro“ níž. Všechny ty přesné výklady vyústily do vymezení pregnantního systému onomaziologických kategorií a jejich prostředků (Čechová 2012, s. 267).

Na mnou formulovaný vztah mezi syntaxí a slovtvorbou jsem také nalákala kdy-si Ivanu Bozděchovou, svou aspirantku (dnes by šlo o doktorandku), výbornou studentku, která už před tím obhájila syntaktickou diplomovou práci, vedenou Josefem Hrbáčkem. Katedra měla k dispozici syntaktiky (J. Hrbáčka a E. Hošnovou), ale chyběl „slovtvůrce“, a tak I. Bozděchová nastoupila do aspiratury s tímto zaměřením. Tehdy jsem požádala Miloše Dokulila (po dobrých zkušenostech s jeho spoluprací na *Komplexních jazykových rozborech*), zda by mohl být jejím konzultantem při přípravě disertace. Opět – jako kdysi při přípravě *Komplexních jazykových rozborů* – ochotně souhlasil. Tato jeho konzultantská činnost není nikde podchycena. Jí začaly naše „výlety“ za panem doktorem do bránické vilky, s nádherným výhledem do vltavského údolí.

V poslední době, kdy se mu léta pohybovala kolem devadesátky, už sám nevycházel z domu, a tak mu k procházkám sloužila dlouhá terasa kolem celé strany domu. Naše třístranné vztahy nabraly zcela neformální ráz. To bylo velmi milé při známé starosvětské obřadnosti pana doktora. Ta obřadnost se projevovala i v jeho přáních psaných při různých příležitostech, na jeho pohlednicích se vzorným krasopisným písmem jsem mohla číst nadnesené poklony, jako *Knězce českého jazyka*.

Při následném probírání přímé spolupráce Miloše Dokulila na některých publikacích vyjdeme od neproblematických titulů: O vynikající spolupráci s Milošem Dokulilem na *Komplexních jazykových rozborech*, zpracovávaných v letech 1986–1989 (vydaných r. 1992, 2., upravené vydání r. 1996) jsem psala ve výše uvedeném předchozím příspěvku (2002), proto tady na něj pouze odkazuji. O úspěchu publikace svědčí to, že její název se stal termínem pro celistvé pojetí jazykových rozborů podle v ní zpracovaného obsahu a postupu rozborů s následným využitím poznání v řečové praxi. V ní také podíl Miloše Dokulila na jejím zpracování byl jasný a bez problémů, je zachycen náležitě na s. 6 druhého vydání. Miloš Dokulil tady zřetelně odlišil proces slovtvorbě od stavby hotového slovního tvaru. V tom panovaly nejen na nižších stupních škol (někde dosud panují), ale dříve i ve vysokoškolském studiu nejasnosti. Na tomto místě připomenu, že moje generace ani systematickou výukou slovtvorbě na fakultě neprošla. Jak jsem naznačila výše, mně oči otevřelo až Dokulilovo tvoření slov, které vyšlo až po mém absolvování vysoké školy.

Dokulil měl hluboký smysl pro školu a pro studenty, protože sám na střední škole vyučoval a také o tom psal. Snad stojí za připomenutí, že Miloš Dokulil stál u zrodu časopisu „Český jazyk a literatura“ v roce 1950 spolu s Jaroslavem Jelínkem, Josefem Václavem Bečkou, Aloisem Jedličkou, Karlem Hausenblasem a dalšími. V něm publikoval už v 50. letech desítky článků nejen o jazykových jevech, ale i článků o koncepci i metodách výuky. I zde je jasně Dokulilův podíl zachycen (v seznamech členů redakčního kruhu a v obsazích příslušných čísel časopisu).

V posledním období svého života pak v časopise „Český jazyk a literatura“ publikoval dva zajímavé články o svém působení na učitelském ústavu (2001/2002), nároky by zarazily současné vysokoškoláky (dokazování, že slova *pavouk* a *ječmen* mají stejné kořeny, *enk* a *onk*), a své názory na koncepci výuky (2002/2003). Stálo by za to, aby některý ze začínajících bohemistů celkově zmapoval i tuto činnost Miloše Dokulila.

Podívejme se zevrubně na Dokulilův podíl na publikaci *Čeština – řeč a jazyk*¹.

Když jsem připravovala koncepci mluvnice, jež měla podle mých představ postihnout češtinu nejen v jejím systému, ale i fungování, z něhož se mělo vyjít (viz v názvu pořadí: řeč a jazyk), obrátila jsem se na stejné, už osvědčené spoluautory *Komplexních jazykových rozborů*.

Bylo jasné, že nikdo jiný nemůže slovtvorbu a stavbu slova pojmut výstižněji než Miloš Dokulil, proto jsem zase oslovila jeho, on nabídku rád přijal a zpracoval nepřekonatelným způsobem slovtvornou část, součást III. oddílu *Pojmenování a slovo*, kapitolu 4 *Tvoření slov*.

Oddíl jsem zahájila výklady o vztahu pojmenování a slova, následované kapitolami 1. *Pojmenování*, 2. *Slovo*, 3. *Slovní druhy*. Na tyto mé kapitoly přirozeně navázal M. Dokulil tvorbou slov. Po obecných výkladech (zahrnujících nejen podstatu a způsoby tvoření slov, odvozovací prostředky, široce pojaté kategorie...) podal souhrnný pohled na slovtvorné třídy a typy. Postupoval po slovních druzích a v jejich rámci vyložil kategorie transformační, modifikační a mutační. Jak patrně, postupoval od nejmenších změn, transformačních, u nichž se mění pouze slovnědruhový rámec odvozeného slova, kdežto lexikální význam zůstává nezměněn, např. je tomu tak u názvů vlastností odvozených od adjektiv (příponou *-ost*, *-ství*, *-ota...*); kategorie modifikační spočívají v obměně významu, slovní druh se nemění (jde např. o přechylování, tvoření jmen zdobných, jmen hromadných... příslušnými příponami); u kategorií mutačních jde o změnu lexikálního významu, slovní druh se může měnit i může zůstat nezměněn, viz např. jména podle původu a látky tvořená příponami *-ák*, *-áč*, *-ník*, *-ka...*).

Utváření slov zahrnovala jména podstatná, přídavná, příslovce (v tomto logickém pořadí, protože tvoření příslovci spočívá především v transpozici adjektiv, řídké sloves a předložkových konstrukcí), až pak sloves, číslovek a zájmen. Závěr kapitoly tvoří stručné, ale důležité shrnutí o síti vzájemných slovtvorných vztahů, zajišťujících soudržnost a organizaci slovní zásoby. Je to důležité a považuji to za podstatu

¹ Nakladatelství ISV, 1995, rkp. dokončen r. 1992, ale pro nevyjasněné majetkové vztahy v SPN, došlo ke zdržování a potom po průtazích k vydání v nakladatelství Institut společenských vztahů.

celé Dokulilovy slovtvorné teorie, která představuje stejně ucelený systém jako systém gramatiky.

Třebaže od vydání Dokulilova *Tvoření slov* (v r. 1962) do doby přípravy mluvnice uplynula značná doba (na knize jsme pracovali od r. 1989), škola včetně vysoké zůstávala jeho teorií téměř nedotčena. Začít se muselo od vysoké školy, od učitelů a studentů bohemistiky, budoucích češtinářů. To měla splnit tato Dokulilova kapitola v soustavné mluvnici – široce pojaté – zahrnující kromě gramatiky i další výklady, nejen o slovtvorbě, ale i obecné výklady o řeči a jazyce, zvukové a grafické stránce i výklady o komunikátu a textu (viz Kořenský 1997).

Proč to vypisují?

Knihu tvoří systematické výklady všech těchto stránek řeči a jazyka, což předpokládalo sjednocení stanovisek všech spoluautorů podle předložené koncepce. Ti ji přijali a realizovali ve svých kapitolách.

Z dřívějších spoluautorů podílejících se na *Komplexních jazykových rozbořech* se bohužel nemohl na přípravě pro pracovní zaneprázdnění podílet František Daneš, protože nově nastoupil na místo ředitele Ústavu pro jazyk český a čekala ho reorganizace pracoviště, proto za sebe (v *Komplexních jazykových rozbořech* zpracovával zvukovou a pravopisnou stránku) navrhl Zdeňka Hlavsu (o tom viz dále).

Dlouho jsem čekala na rozhodnutí Vlastimila Styblíka, svého dlouholetého spolupracovníka a autora mnoha publikací zahrnujících morfologii, který měl vypracovat kapitolu 6. *Soustava tvarů slov* (formální tvarosloví), zda se práce zúčastní, ale pro osobní problémy a další okolnosti se nakonec spoluúčasti vzdal (jak později přiznal, toto rozhodnutí ho mrzelo; mne tehdy též). 5. kapitolu *Mluvnické významy* jsem zpracovala sama.

Po delších rozpravách v autorském kolektivu navrhl Miloš Dokulil – k mému překvapení – aby kapitolu o formální morfologii vypracovala Zdeňka Hrušková. A k mému dalšímu překvapení došlo, když jsem kapitolu dostala a přečetla: neočekávala jsem tak promyšlený, úspěšně propracovaný výklad.

Zpracování formální morfologie v naší mluvnici tvoří přehledná soustava ohýbacích typů, v nichž vyniká právě systémovost a vztahy mezi zobrazovanými typy. Např. v jedné tabulce je zachycen celý systém koncovek životných, obdobně v další tabulce neživotných maskulin, stejně tak je v jednu tabulku soustředěn přehled všech typů a vzorů pravidelných sloves.

Zhuštěné, systemizující výklady byly dále na příslušných místech doplňovány *Poznámkami* např. k jednotlivým jménům určitého typu, stejně tak k slovesům. V nich byly soustředěny odchylky od pravidelných tvarů, a to heslovitou formou. To, co je v jiných, zhruba stejně rozsáhlých mluvnicích vykládáno rozloženě na několika násobně větším počtu stran, bylo v této kapitole soustředěno v 1. vydání na 65 stranách formátu B5.

Byla jsem sice přesvědčena, že myšlenkovým otcem kapitoly je Miloš Dokulil, ale že by byl přímo autorem kapitoly, u níž byla napsána Zdeňka Hrušková? Věděla jsem, že Z. Hrušková text kapitoly přepisovala a zhotovovala tabulky.

V dalších vydáních byla kapitola trochu rozšířena, v 3. vydání, na jehož změnách se už M. Dokulil nepodílel, jsem dodala do kapitoly algoritmus určování slovesných tříd a vzorů, doplnila změny, k nimž mezitím v kodifikaci došlo, připojila některá další fakta, např. z tvarosloví přejatých slov, takže se kapitola poněkud rozrostla, na 75 stran.

Zvláštní pozornost si zaslouží kratičká, ale důležitá – z hlediska uživatele – kapitola (6.1.1), která výklady z formální morfologie zahájila, totiž *Stavba slovního tvaru* s názorným grafickým zobrazením jeho částí. Její pochopení a osvojení totiž uživateli osvětlí členění slovních tvarů na tvarotvorný základ a tvarotvorný formant; k tvarotvornému základu přistupuje kmenotvorná přípona (ta může být nulová) a tvaroslovná přípona neboli koncovka (stejně tak i ta může být nulová).

Tento výklad je pak specifikován v podkapitole 6.3.2.1 *Stavba tvarů jednoduchých*, kterou začíná *Stavba slovesných tvarů* (6.3.2). V ní je objasněn složitý vztah mezi pojmy kmen (s nímž se běžně u jmen ve škole nepracuje), zahrnující tvarotvorný základ a kmenotvornou příponu, a tvarotvorný formant, obsahující kmenotvornou příponu a osobní příponu (vlastní koncovku), přičemž se liší kmenotvorná přípona přítomná a kmenotvorná přípona minulá. Jmenované kapitolky jsou pojmoslovné, a tedy pro studium slovních tvarů podstatné. Značně jednodušší je výklad tvarů složených (v následující podkapitole).

Jak jsem naznačila, obě kapitoly obsahují perfektně promyšlené vztahy mezi pojmy morfologickými, obdobně jako výklady o vztazích slovtvorných. Je nepochybné, že formální morfologie a slovtvorba ve své formální složce mají společné rysy, a ty zde byly přesně vystiženy. To právě svědčí o autorství Dokulilově.

Při přípravě 3., doplněného a upraveného vydání jsem se opakovaně obracela na Z. Hruškovou, aby kapitolu upravila, byla totiž uvedena jako jediná autorka této kapitoly, ale ona odmítala s konstatováním, že to nedovede. Tím plně potvrdila výše uvedené podezření o autorství Dokulilově. Jen mi nikdy „nedošlo“, proč se M. Dokulil nepohlásil za autora či alespoň za spoluautora. Asi pro osobní vztahy obou zúčastněných.

Podívejme se nyní na výklady zvukové stránky. Jak jsem už předeslala, tuto kapitolu zpracoval v 1. vydání Zdeněk Hlavsa. Předpokládala jsem, že v kapitole obsáhne základní poznatky pojaté z obou stran, fonetiky i fonologie, postihne suprasegmentální prostředky a základy ortoepie.

To se podařilo až v 2. vydání zásluhou Miloše Dokulila. Po Hlavsově smrti se totiž Miloš Dokulil nabídl, že kapitolu přepracuje a to také učinil, v souladu s původním záměrem postihl zvukovou stránku jazyka a řeči; rozšířil i část pravopisnou o poučení

o grafémice (o latinském písmu, jiných abecedách a o systému číslic). Pro vydání 3., kterého se už Miloš Dokulil nezúčastnil (zemřel v roce 2002), jak jsem už výše předeslala, jsem (na podnět SPN) poněkud kapitolku upravila: mírně doplnila výklady, přidala kapitolku Abeceda a naopak vypustila kapitolku o konstrukčních systémech písmen s tabulkou frekvence písmen.

Ve všech třech vydáních mluvnice jsou uvedeni autoři příslušných částí, a to se všemi změnami. Jen u kapitoly *Soustava tvarů slov* chybí ve všech vydáních právě Miloš Dokulil. Shrneme-li všechna dosud uvedená fakta, je zřejmé, že vlastně „plnokrevní“ spoluautoři jsou tři: Marie Čechová, Miloš Dokulil, Josef Hrbáček, odhlédneme-li od technické pomoci Z. Hruškové a od Hlavsova podílu (uvádíme 1. vydání, s. 29–41)². V dalších byly Hlavsovy částičky využity v Dokulilových výkladech s mými doplňky, ve 3. vydání se tak kapitola dvojnásobně rozrostla (s. 28–52).

Postihli jsme přípravu mluvnice *Čeština – řeč a jazyk* se změnami v dalších dvou vydáních s vytčením podílu jednotlivých autorů na celku i jednotlivých částech. Ukázali jsme, jak text postupně vznikl, identifikovali jsme jednotlivé autory s jejich podíly.

Za významné pokládáme právě ověření vyššího podílu Miloše Dokulila na zpracování uvedené knihy.

Shrňme naše zjištění. Miloš Dokulil kromě jemu (a jím) příznávaném zásadním propracování slovtvorby v mluvnici *Čeština – řeč a jazyk*, jak jsme ukázali, rozpracoval v ní důkladně i formální morfologii a rozvinul výklady o zvukové a pravopisné stránce.

Dále přispěl k rozvoji výuky češtiny svou účastí na tvorbě časopisu „Český jazyk a literatura“ a propracováním slovtvorby a stavby slova v *Komplexních jazykových rozbořech* k zdokonalení metody výuky těmto jazykovým složkám.

Literatura

Č e c h o v á M. a kol., 1992, *Komplexní jazykové rozbořky*. Praha: SPN (2. vyd. 1996).

Č e c h o v á M. a kol., 1995, *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN (2. vyd. ISV – 2000, 3. vyd. SPN – 2011).

Č e c h o v á M., 2012, *Moje setkávání s Milošem Dokulilem*. In eadem, *Řeč o řeči*. Praha: Academia, s. 267–269.

Č e c h o v á M., 2012 *Řeč o řeči*. Praha: Academia.

Č e c h o v á M., 2017, *Poslední ze tří králů bohemistiky 20. století*. In *Život s češtinou*. Praha: Academia, s. 357–361.

² I když mu nebyl omezen rozsah, kapitola měla jen zhruba 5 stran výkladu o zvukové stránce, bez vztahu k pojmům řeč a jazyk, obdobně i výklady o stránce grafické pokrývaly jen 6 stran.

Dokulil M., 1962, *Tvoření slov v češtině I*. Praha: ČSAV.

Dokulil M., 2001–2002, *Moje učitelská příprava a působení*. „Český jazyk a literatura” 52, s. 212–214.

Dokulil M., 2002–2003, *Co se mi nepodařilo prosadit ve výuce mateřského jazyku*. „Český jazyk a literatura” 53, s. 94–95.

Kořenský J., 1997, *Mezi mluvnicí a naukou o českém jazyku*, „Slovo a slovesnost”, s. 305–311.